

Б.С.Рахымов, А.М.Утешова

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті
(E-mail: alim.zh@mail.ru)***Махамбет поэзиясындағы фольклорлық дәстүр көрінісі**

Мақалада қазақ халқының дарынды ақыны Махамбет Өтемісұлы поэзиясындағы фольклорлық дәстүр мәселесі сөз болады. Ақынның шығармашылығының құндылығы, жаңашылдығы сараланды. Махамбет поэзиясының дәстүрі тереңде екендігі, оның шығармашылығы жыраулар поэзиясымен үндестігі жан-жақты зерттелді. Ақын творчествосындағы тарихилық мәселесі арнайы сөз етілді.

Кілт сөздер: фольклор, ақын-жыраулар, салт-дәстүр, бейнелі сөздер, ұйқас, ұйқастық пен сәйкестіктер.

Алаш тарихындағы айтулы тарихи тұлға Махамбет Өтемісовтің шығармашылық мұрасы жалпы жұртқа мәлім. Заңғар жазушы, ғұлама ғалым М.О.Әуезов: «Бүкіл ХІХ ғасыр әдебиетінде қимыл мен күрес жырын Махамбеттей жырлаған өзгеше ақын болған емес» [1] деуінен-ақ, «ұлыларды ұлылар ғана түсінеді» деген пікірдің дәлеліне бас иесің. Бұдан басқа да кезінде «Қазақ әдебиеті тарихының» арнайы тарауларын жазған Қ. Жұмалиевтің еңбегінде де Махамбет әр қырынан көрінеді [2].

Қазақ халқының дарынды тұлғалары А.Байтұрсынов, Х.Досмұхамедұлы, С.Мұқанов, Ы.Дүйсенбаев, Ә.Дербісалин, Х.Сүйіншәлиев, Б.Аманшин, Б.Адамбаев және қазіргі қазақ әдебиеттану ғылымына еңбегі сіңген ғалымдардың бәрі де Махамбет поэзиясына қатысты құнды ой-пікірлер қалдырып келеді. Бұл еңбектерде көбіне Махамбет шығармашылығы әйгілі Исатай Тайманов бастаған көтеріліспен бірге түсіндіріліп, сол көтерілістің іздері ақын өлеңдерімен сабақтастырыла сараланады. Осы орайда белгілі ғалым Ж.Тілеповтің мына пікірі орынды айтылған. Ол былай дейді: «Мұның өзі заңды да болатын. Өйткені Махамбеттің ақындық өнері — қазақ поэзиясының жаңа да жарқын беттерінің бірі. Сондықтан оның творчествосына соқпай өту мүмкін емес-ті. Сол дауылпаз ақынның мұрасы осы кезге дейін біраз қырынан зерттеліп, көп сырлары ашылғанымен, жоғары, орта мектеп оқулықтарына, программаларына енгенімен, оның творчествосындағы тарихилық мәселесі арнайы сөз болған жоқ еді», — дей келе, өзінің зерттеу нысанасына қатысты ақынның мұрасынан әлі де толық ашылмаған қырларына тоқталады [3]. Біздің арнайы сөз қылып отырған ақын поэзиясындағы фольклорлық дәстүр көріністері де арнайы тақырыпқа арқау болып, толықтай зерттеу нысанасына айналған жоқ еді. Тек зерттеуші-ғалымдар сөз арасында, ақынның суырып-салмалық ерекшелігіне байланысты ғана бірен-саран айтылғандар ұшырасады.

Баршаға белгілісі Исатай мен Махамбет бастаған 1836–1838 жылдары көтерілістің болғаны, сол көтерілістің жалынды жыршысы, атақты Махамбет екендігі ғылымда өз бағасын алған. Махамбет өмір сүрген дәуірде хандық билік өзгеріп, орыстың отарлау саясаты екпінді жүргізіле бастаған тұс еді. Бұрынғы жыраулық поэзия бәсеңдеп, ақындардың сал-серілік құрып, суырып-салмалық өнер бәйгесі айтыстың қарқынды өте бастағаны сөз өнері тарихынан аян. Осы дәуірдегі қазақ жерінде болып жатқан жасанды өзгерістер ұлттың намысын оятып, елім деген ерлерін атқа мінгізді. Жұрттың рухы қайта ояту үшін баяғы дәстүрлі жыраулық поэзия қайта жаңғыртылды. Сөзсіз, Махамбет жыраулық поэзияның өкілі екендігін өзінің «Ереуіл атқа ер салмай», «Ұлы арман», «Орай да, борай қар жауса», «Ерлердің ісі бітер ме?», «Исатай деген ағам бар», «Әй, Махамбет, жолдасым», «Қызғыш құс» және тағы басқа толғаулары арқылы дәлелдеп берді. Ал жырау фольклордың ірі өкілі екендігін мынадан көруге болады. «Жырау — ауыз әдебиетінің ежелгі өкілдерінің бірі, ірі қоғамдық мәселелерді қозғайтын толғау-жырларды шығарып айтушы, жыршы болумен қатар ойшыл, ақылшы, көреген сәуегей. Жырау тұлғасы ерте дәуірде, тайпалық бірлестігі тұсында қалыптасып, XV–XVIII ғасырларда үлкен өнер иесі және қоғам қайраткерлері ретінде танылған» [4]. Демек, жыраулық поэзиядағы басты мәселе қоғамдық іске ауысады. Өзіне тиесілі толғау, термелер арқылы халыққа рух береді. Егер осы тұрғыдан Махамбет поэзиясына назар аударсақ, оның алғаш алашқа атын шығарғаны көтеріліс жаршысы бола білгендігі болса, екіншіден, ақын шығармалары көбіне романтикалық және реалистік сипаттағы толғау, термелері арқылы ерекшеленеді. Ақын өзінің

көтеріліске қалай шыққандығын, көтерілістің сәтсіздікке ұшырауы, көтерілістен кейінгі оқиғалар бәрінде осы аталған жанрлар арқылы шебер жеткізген. Мысалы:

*Әскер жиып аттандық,
Бекетай еді тұрағым.
Айғайлап жауға тигенде,
Ағатай Беріш ұраным.
Бекетай құмға ел қонып,
Байбақты Жүніс аттанды —
Қосылуға дем болып.
Құдайлады хан ұлы,
Іздеген жауы біз болып
Жау қарасы көрінді жиылған әскер білінді.
Исатай басы, мен қосшы,
Исатайдың сол күнде,
Ақтабан аты астында,
Дулығасы басында,
Зығырданы қайнайды, —*

деген жырлардан толғауды еске түсіріп, батырлық, тарихи эпостардың басталуын көз алдыңызға сәулелендіресіз. Ойға бірден Ақтамбердінің «Күлдір-күлдір кісінетіп», Бұқар жыраудың «Керей, қайда барасың?» және тағы басқа да жыраулар поэзиясы санаға сәуле шашады. Махамбет шығармашылығы көбіне реалистік сипатта айтылады, ақын барынша болған оқиғаны дәл беруге тырысады деген пікірлер көп айтылады. «М.Өтемісов творчествосы шаруалар көтерілісінің сырынан көп мағлұмат беретін иландырғыштық күшімен тәнті етеді. Бұл ретте оған ақындық қуаты ғана емес, сол оқиғалардың жай-жапсарын, екі жақ адамдарының пиғыл-құлқын айнытпай қатесіз білетіндігі де көмектескені сөзсіз», — деген пікірдің осы тұрғыдан айтылғаны ақиқат екені рас [5]. Алайда фольклорлық дәстүрде көбіне романтика алға шығып отыратыны мәлім. Осы мәселеде Махамбет поэзиясында романтизм бар екендігін зерттеуші-ғалымдар да орынды көтеріп, жан-жақты талдап көрсетуге талпынады. «Ақын шығармашылығындағы романтизмнің дәстүрге қарым-қатынасы бар ма? Болса, онда оның негізі қайдан желі тартады?» деген сауалдарға нақты жауаптар айтылмайды. Бұның негізі фольклорда жатқаны оған дәлелді ертегілерден, батырлық жырлар, тарихи өлең-жырлардан табатынымыз аян.

Әйгілі Махамбеттің «Ереуіл атқа ер салмай» өлеңі өршіл романтизмнің өшпес өнегесі деуге тұрарлық, мысалы:

*Ереуіл атқа ер салмай,
Егеулі найза қолға алмай,
Еңку-еңку жер шалмай,
Қоңыр салқын төске алмай,
Тебінгі терге шірімей,
Терлігі майдай ерімей,
Алты малта ас болмай,
Өзіңнен туған жас бала,
Сақалы шығып жат болмай,
Ат үстінде күн көрмей,
Арып-ашып шөл көрмей,
Ер төсектен безінбей,
Ұлы түске ұрынбай,
Түн қатып жүріп, түс қаппай,
Тебінгі теріс тағынбай,
Темір қазық жастанбай,
Қу толағай бастабай,
Ерлердің ісі бітер ме? [6] —*

деген толғауындағы романтизм тар бөгетті бұзып, асқақ арманға жету жолындағы батырлық эпостарда молынан ұшырасатын өршіл романтизм екендігі талассыз. Бұл ерлікті жырлаудың фольклорлық дәстүр екендігі де осыдан танылса керек. Әрине, Махамбеттің бір ғана толғауымен кесіп-пішіп, оның шығармасын романтизммен өрнектеле салған деген пікірден аулақпыз. Дегенмен,

ақынның «Мұнар күн», «Мен едім», «Ұлы арман», «Жайықтың бойы көк шалғын», тағы басқа толғаулары романтикалық бағытты анықтай түседі. Кезінде М.Өтемісовті таза күрескер ақын, реалистік бағытты ұстанушы ретінде көрсетуді басты бағыт ете зерделеу жағы басым болып, оның романтикалық жағына назар аудару ескілікті қайталау болуы мүмкін деген пікірлерде болғанын бұдан байқай аламыз. Себебі үстемдік еткен кенес дәуірі идеологиясы соны көксеп, қазақтың өнер өкілдерін біржақты қарауға мәжбүр еткені баршаға аян. Керек десеңіз, Махамбет көтерілістің мән-жайын, жеңісі мен жеңілісін реалистік тұрғыдан айта отырып, сол көтерілістің тарихи тұлғасы Исатай Таймановтың образын романтикалық тұрғыдан сомдады. Мысалы:

*Таудан мұнартып ұшқан тарланым,
Саған ұсынсам қолым жетер ме?
Кермиығым, кербезім,
Керіскендей шандозым,
Құландай ащы дауыстым,
Құлжадай айбар мүйіздім!
Қырымыздай ажарлым,
Хиуадай базарлым,
Теңіздей терең ақылдым,
Тебіренбес ауыр мінездім,
... Арыстан еді-ау Исатай,
Бұл фәнидің жүзінде,
Арыстан одан кім өткен?!
Айырдан туған жампоз бар,
Нарға жүгін салғысыз.
... Тайманның ұлы Исатай,
Ағайынның басы еді,
Алтын ердің қасы еді, —*

дегендегі толғаудың пішімі ғана емес, мазмұнындағы бейнелі сөздердің өзі баяғы батырлық жырлар мен жыраулардың ерлік толғауын көз алдыңызға әкеледі. Толғаудағы балау, теңеу секілді бейнелі сөздер фольклорлық дәстүр белгісін толық танытады.

Тарихта аңыз болып қалған көтерілісті түсіндіру де, өздерінің қас жаулары Жәңгірхан, Баймағанбет сұлтанға, «Он екі күндей ой ойлап», «Ақылды алпыс жаққа шаптырып», тағы басқа толғаулары Махамбеттің реалист ақын екендігін анықтайды. Оның шындық үшін күйіп-жанып, бетке айтатын қайсарлығы да осыдан танылды. Хан ордасының жаршысы болуға икемдеп, өз дегеніне көндірмек болған хан Жәңгірге:

*Хан емессің — қасқырсың,
Қас албасты басқырсың,
Достарың келіп табалап,
Дұшпаның сені басқа ұрсын.
Хан емессің — ылаңсың,
Ысқырынған жылансың.
Хан емессің — аярсың,
Айыр құйрық шаянсың, —*

деп жауап беруі, әйгілі Бұқардың Абылайға айтқанын, одан әрідегі Жиёмбет, Қазтуған, Шалкиіз, Доспанбет жыраулар толғауларын жалғай білген сөз өнерінің жаңа бір иесін көрсетеді. Анықтай айтсақ, қазақ сөз өнерінің дәстүрін жалғастырушы, халық поэзиясындағы сабақтастықты одан әрі дамытушы Махамбет кімге де болсын арзанға түспейді. Басты қатерге тігіп, ғұмыр бойы күресудің не екендігін Махамбет өз өмірімен дәлелдеді.

Өмірдегі осындай сәтсіздіктер, тағдырдың салған ауыртпалығын романтикалық және реалистік тұрғыдан сипаттады. Басындағы ауыртпалықты анықтай айтып, сол жолдан қайтпас қайсарлығын тағы да романтикалық тұрғыда өршелене өлең етті. Мысалы:

*Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!
Қанатың қатты, мойның бос,
Исатайдан айрылып,
Жалғыздықпен болдым дос.
Ау, қызғыш құс, қызғыш құс!*

*Ел қорыған мен едім,
Мен де айырылдым елімнен.
Көл қорыған сен едің,
Сен де айырылды көліңнен.
Аспандап ұшқан қызғыш құс!
Сені көлден айырған —
Лашын құстың тепкіні
Мені елден айырған —
Хан Жәңгірдің екпіні.
Айтып, айтпай, не керек,
Құсалықпен өтті ғой,
Махамбеттің көп күні, —*

дегендегі өз өмірін көл қорыған қызғыш құстың өмірімен параллель алуы, белгілі «Ер Тарғын» жырындағы «Бұлғыр тауды» толғауымен үндестігін аңғартады. Бұның өзі Махамбет поэзиясындағы фольклорлық дәстүр белгілерін тануға, ақын шығармашылығын бағалауға көмегі тигізеді.

Суырып-салмалық өнердің өкілі бола алғындығының басты белгісі Махамбет Исатай бастаған көтерілістің қолдаушысы ғана емес, сол көтерілістің ұраншысы, жыршысы болды. Өткен оқиғаның мән-жайын жұрт Махамбет өлеңдері арқылы, кейінгі зерттеушілерде солай бағасын берді. Көтеріліс басшысын суретке ретінде сомдаған да Махамбет десек, көтеріліс көсемі опат болғанда да алдымен жоқтау айту ақын аузынан шығады. Фольклорға тән жоқтаудың озық үлгілері эпостық жырлар да десек, Махамбет өзінің «Мұнар күні» атты толғауында жоқтау жырын барынша дәстүрге сай жаңғырта жырлайды:

*Бұлайдай ерді кескен күн,
Буулы теңді шешкен күн,
Сандық толы сары алтын,
Сапырып судай шапқан күн,
Түс қыла көр құдайым,
Біздей мейманасы тасқанға,
Біздің ер Исатай өлген күн,
Он сан байтақ білген күн, —*

деп, тебірене таусыла жыр төксе, осы өлеңмен жалғас «Арғымаққа оқ тиді» деген өлеңінде де:

*Арғымаққа оқ тиді,
Қыл мықынның түбінен.
Ер жігітке оқ тиді,
Ауыз омыртқаның түбінен, —*

деп, келмеске кеткен есіл ерді күңірене жоқтап, сол күңіреністің жапы халықтың күйзелісіне айналғанын:

*Исатайды өлтіріп,
Қырсықта алған біздің ел, —*

деп, нүктесін қояды. Махамбеттің нағыз жырауға айналғанын, жырау есімнің қаншылықты құдіретті және қымбат екендігін бұл жоқтау жырларында түсіндіре түседі. Жыр дәстүріне сәйкес көтерілістің жауы кім, әділдің жолына тұра білген кім деген сауалдарға Махамбет толық жауап берген жыршы екендігі талассыз.

Ұлттың ұлылығын асқақтатып, ерлік пен елдікті аспандатқан адам тағдыры қашанда халық құрметіне бөленіп, өлең жырдың өзегі болып аңызға айналып кетеді. Қазақтың айтулы аңыздарының бір саласы Махамбет ақынға арналған. Ел арасындағы айтылатын ақынға қатысты әңгіме бүгінде құлақ құрышын қандырады. Көтерілістен кейін сандаған ақындар Исатай мен Махамбетті өлең, жырға қосты. Солардың ішінде суырып-салма ақын, ірі өнер өкілі Ығыман Шөреновтің «Исатай — Махамбет» атты тарихи жыры жұртшылық тарапынан жылы қабылданды. «Исатай — Махамбет көтерілісі болған аймақта туып өскен Ығыман Шөренов (1876–1932) көтеріліс турасындағы деректі жақсы біліп, жырдың негізгі арқауын Махамбеттен алған. Оның дәлелі «Исатай — Махамбет» жырында Махамбет толғаулары шумақтары мол ұшырасады» [7].

Бұл жырдан біз алғаш Махамбет бейнесі фольклорда жасалғандығын ұқсақ, сол фольклордың дәстүрді орынды байланыстырып, жаңаша жалғастырған ірі ақын Махамбет Өтемісұлы екендігін түсінеміз. Ақын поэзиясының өлмес өміршеңдігі, түпсіз тереңдігі дәстүрге беріктігінде жатса керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Әуезов М. Әдебиет хрестоматиясы. — Алматы: Мектеп, 1937. — 32-б.
- 2 Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. — Алматы, 1958; Өтемісұлы М. Қазақ әдебиетінің тарихы. — 1 кіт. — Алматы: Ғылым, 1961.
- 3 Тілепов Ж. Махамбет пен Шернияз / XIX ғасырдағы қазақ ақындары. — Алматы: Ғылым, 1988. — 322–342-б.
- 4 Әдебиеттану терминдерінің сөздігі / Құраст. З.Ахметов, Т.Шоңбаев. — Алматы: Ана тілі, 1966. — 98-б.
- 5 Тілепов Ж. Махамбет пен Шернияз / XIX ғасырдағы қазақ ақындары. — Алматы: Ғылым, 1988. — 332-б.
- 6 Өтемісұлы М. Өлеңдері. — Алматы: Ғылым, 1951. — 50-б.
- 7 Рахым Б.С. Ата мұра — асыл қазына: Оқулық. — Көкшетау: КМУ баспасы, 2007. — 107-б.

Б.С.Рахимов, А.М.Утешова

Фольклорные традиции в поэзии Махамбета

В статье рассмотрены традиции и новаторство в поэтическом творчестве Махамбета Утемисова, которому в советские времена в казахском литературоведении не уделялось достаточного внимания. Авторы делают общие выводы о развитии и преемственности фольклорных традиций в казахской литературе, отмечая, что акыны-импровизаторы создавали свои произведения в русле фольклорных традиций даже в период расцвета письменной литературы.

B.S.Rakhimov, A.M.Uteshova

Folklore traditions in poetic creativity of Makhambet

In this article traditions and innovations in poetic creativity of Makhambet Utemisov are considered. In Soviet period in the Kazakh literary criticism it wasn't paid sufficient attention to M.Utemisov's creativity. In the conclusions of article the general conclusions about development and continuity folklore traditions in Kazakh to literature contain, authors come to a conclusion, meanwhile akyns — improvisators created the works in line with folklore traditions even in the period of dawn of written literature.

References

- 1 Auezov M. *The literature chrestomathies*, Almaty: Mektep, 1937, 32 p.
- 2 Zhumaliyev K. *Kazakh epics Myung literature tarihini mzheller*, Almaty, 1958; Otemissov M. *History of Kazakh literature*, 1, Almaty: Gylym, 1961.
- 3 Tilepov Zh. *XIX userday Kazakh aundry*, Almaty: Gylym, 1988, p. 322–342.
- 4 *Debatten terlinden Kazakh language* / Edit. Z.Akhmetov, T.Shonbayev, Almaty: Ana tili, 1966, p. 98.
- 5 Tilepov Zh. *Makhambet and Sher niaz* / Kazakh akin of the XIX century, Almaty: Gylym, 1988, 332 p.
- 6 Otemissov M. *Verse*, Almaty: Gylym, 1951, p. 50.
- 7 Rakhym B.S. *Ata mura — asyl kazyna*, textbook, Kokshetav: CMU publ., 2007, p. 107.